GIJS KOREVAAR & RUUD SLOTBOOM

Het HAAGSE RAVIJN

De vrije val van twee volkspartijen

2024 Prometheus Amsterdam

Woord vooraf

Decennialang stonden ze in het centrum van de macht: de christendemocraten en sociaaldemocraten. Ooit waren ze de trotse volkspartijen die de verzorgingsstaat hadden opgebouwd en Nederland op koers hielden. Op hun hoogtepunt hadden ze elk meer dan vijftig zetels. En toen ging het mis. Tussen 1994 en 2017 werd zowel het CDA als de PvdA getroffen door een tweetrapsraket. Het CDA in 1994 en 2010, de PvdA in 2002 en 2017. Ze zakten ver weg en raakten de grip op hun voortbestaan kwijt.

We hebben er met onze neus bovenop gezeten. Eerst als politiek journalist bij de krant en de radio, daarna als voorlichter. Een van ons was woordvoerder van minister Maxime Verhagen, de ander van minister Wouter Bos, en later van de Tweede Kamerfractie van de PvdA, tijdens Job Cohen, Diederik Samsom en (kort) Lodewijk Asscher. We zagen de worsteling van de politiek leiders van dichtbij. Hun vreugde, verdriet, trots, teleurstelling, woede, humor, angst en hoop. En we waren verbijsterd: hoe konden de volkspartijen zo in de problemen komen? Wat was de rol van de politiek leiders geweest?

Met die verbazing gingen we op zoek naar antwoorden. We spraken met tientallen politici en politicologen. We kwamen uit bij de hoofdpersonen zelf: de leiders die hadden gepro-

beerd de teloorgang tegen te houden. Brinkman, Melkert, Balkenende, Bos, Cohen, Verhagen, Samsom: zouden ze willen meewerken, vroegen we ons af. Zo florissant was deze periode uit hun politieke leven niet. Toch deed bijna iedereen mee.

We kregen een goed advies van een bevriende auteur van romans en thrillers: denk vanuit het perspectief van de hoofdpersoon. Zo laat je het verleden herleven. Daarom hebben we de hoofdstukken naar de politiek leiders vernoemd, eindigend met een interview. Maar het draaide niet alleen om hen. Tot op zekere hoogte waren ze acteurs in een toneelstuk dat verkeerd afliep. We wilden een reconstructie maken van de neergang van het CDA en de PvdA, die ooit zo vanzelfsprekend groot en machtig waren en nu moesten vechten voor hun voortbestaan.

Natuurlijk viel het ons op dat de hoofdrolspelers uitsluitend mannen waren. Terwijl vrouwen wel degelijk een belangrijke rol speelden. Hoe kon dat? Lilianne Ploumen, tot nu toe de enige vrouwelijke lijsttrekker bij CDA en PvdA: 'Beide partijen zijn spiegels van de Nederlandse samenleving. Ook al denken we dat ons land heel vooruitstrevend is, wat betreft de gelijke positie van mannen en vrouwen gaat het toch langzamer dan gedacht.'

We dragen dit boek op aan onze partners Arja van Es en Anne Marie Korevaar-van Dam. Iedere ochtend zei een van hen: 'Laat je niet gek maken!' Een beter advies konden we niet krijgen. Want politiek Den Haag heeft een verraderlijke aantrekkingskracht en zorgt iedere keer voor verrassingen. We hopen de lezer in onze fascinatie mee te nemen.

Gijs Korevaar
Ruud Slotboom
Zomer 2024



1
Het ravijn

Midden in de nacht van 19 op 20 februari 2010 loopt Maxime Verhagen met zijn voorlichter over het verlaten Binnenhof. De CDA-minister van Buitenlandse Zaken zit nog vol adrenaline. Zojuist is er een eind gekomen aan het kabinet-Balkenende-Bos. Verhagen realiseert zich dat hij een van de hoofdrolspelers in een politiek drama is. 'Kom,' zegt hij tegen zijn voorlichter, 'we gaan nog even naar Nieuwspoort.' In het perscentrum van de Tweede Kamer zitten ongetwijfeld nog een paar journalisten.

Verhagen voelt als geen ander dat het nuttig is om de media zijn kant van het verhaal te vertellen. De eerste klap is een daalder waard. De CDA'er neemt geen blad voor de mond. Hij geeft de schuld aan Wouter Bos, die opnieuw zou zijn gedraaid. Enkele honderden meters verderop zit de PvdA-leider verslagen achter zijn bureau op het ministerie van Financiën. Het is voorbij. Dodelijk vermoeid ondertekent hij de brief waarin hij zijn ontslag aanbiedt. Een ambtenaar moet hem aanwijzen waar hij zijn handtekening moet zetten.

Intussen wordt premier Jan Peter Balkenende gebeld door zijn partijvoorzitter. Of hij nog een keer lijsttrekker wil zijn van het CDA. Over een opvolger is niet of nauwelijks nagedacht. Balkenende gaat erover nadenken. Bos beseft op het ministerie dat zijn politieke carrière voorbij is. Hij heeft met

zijn vrouw afgesproken te zullen stoppen. De PvdA'er pakt tegen het ochtendgloren uit gewoonte de loodgieterstas van de minister om mee naar huis te nemen. De ambtenaar houdt hem tegen: 'Sorry, Wouter, die moet hier blijven.'

De winternacht in 2010 kreeg een historische betekenis. Het was de laatste keer dat CDA en PvdA als hoofdrolspelers in een kabinet zaten. Niet lang daarna stortte het CDA in, enkele jaren later gevolgd door de PvdA. In 2021 deed de PvdA voor de laatste keer zelfstandig mee aan de verkiezingen: het resultaat was negen zetels. Twee jaar later zakte het CDA nog verder weg, naar vijf zetels. En dat terwijl de partijen in 2003 samen nog 86 zetels hadden. In 1986 waren dat er nog 106 en in 1989 103.

And so castles made of sand, fall into the sea eventually. De Amerikaanse gitarist Jimi Hendrix zong in 1967 over de vergankelijkheid. Niets is voor eeuwig, ook politieke partijen niet. Hendrix was een voorloper van een nieuwe tijd: de opkomst van een jongerencultuur, grotere seksuele vrijheid, de opmars van de televisie, individualisering. In Nederland kon niemand in die tijd bedenken dat de partijpolitiek georganiseerde christendemocraten en sociaaldemocraten ooit een marginaal bestaan zouden leiden.

In de verzuiling was er een stevige band tussen de kiezer en de gekozene. Het vertrouwen in politici was vanzelfsprekend. Kiezers dachten: dat is onze man in Den Haag. Die doet wat goed voor ons is, ook al kunnen we het niet altijd volgen. In ieder geval is hij een van ons. De sociale identiteit viel samen met de persoonlijke identiteit. Kiezers behoorden tot een afgebakende, herkenbare groep. Stemmen was een uitdrukking van die sociale identiteit: de meeste kiezers stemden op een partij van de eigen zuil. Ze stemden wel, maar kozen niet. Verkiezingen waren aldus lange tijd verkapte volkstellingen. Dat leverde een stabiel politiek systeem op.

Door de ontzuiling en individualisering vanaf de tweede helft van de jaren zestig veranderde dat. De vanzelfsprekendheid van een vaste achterban verdween. De kiezers raakten losser van de gekozene. De christelijke partijen, vooral onder katholieken, ondervonden als eerste de electorale gevolgen, wat later tot de oprichting van het CDA zou leiden. Nieuwe partijen als D'66 kwamen in het parlement. De PvdA werd onder Joop den Uyl de grootste partij.

In het begin van de ideologisch gepolariseerde jaren zeventig werd het politieke bestel instabiel. De christelijke partijen waren in verwarring door de ontzuiling. Bij de PvdA zat een diep gevoel van wantrouwen: de christelijke partijen zouden alleen in geval van 'uiterste noodzaak' met de sociaaldemocraten willen regeren. Met veel moeite kwam het kabinet-Den Uyl tot stand, het meest linkse kabinet in de geschiedenis, zoals dan steevast de toevoeging luidt.

Het CDA wist in de tweede helft van de jaren zeventig onder Dries van Agt de neergang te stoppen. Daarna sloeg in de tijd van economische crisis de no-nonsensepolitiek van Ruud Lubbers bij veel kiezers aan. In 1986 en 1989 haalde het CDA het onwaarschijnlijke zetelaantal van 54. De PvdA zat daar slechts enkele zetels onder. Het politieke bestel werd weer stabiel, met twee grote partijen en onder invloed van twee politieke 'reuzen', Ruud Lubbers en Wim Kok.

Toch slonk bij het CDA en de PvdA de traditionele achterban. Dat had vooral demografische oorzaken. Door de ontkerkelijking liep het aantal gelovige kiezers terug, die ook nog eens minder trouw aan 'hun' partij werden; door de toegenomen welvaart kwam een deel van de arbeidersklasse in de middenklasse terecht. Daarom probeerden beide partijen zo veel mogelijk kiezers in het midden aan te trekken. Beide volkspartijen ontwikkelden zich tot catch-allpartijen, de een

rechts, de ander links van het midden.

Bij het CDA werd de christelijke identiteit minder belangrijk. Onder Ruud Lubbers slaagde het CDA erin ook niet-gelovige kiezers aan te trekken. Wim Kok schudde de ideologische veren van de PvdA af, al bleef de partij de verbinding zoeken tussen de arbeiders- en middenklasse. Ideologie werd minder belangrijk en vooral ook minder uitgesproken, leiderschap in de televisiedemocratie des te meer. Het woord 'visie' werd nauwelijks meer gebruikt, zeker niet in positieve zin.

De kiezers uit het seculiere midden waren niet zo trouw als de traditionele achterban in de jaren vijftig en zestig. Door de populariteit van Lubbers en Kok bleef dat lang onzichtbaar. Natuurlijk verschoven bij verkiezingen zetels tussen partijen, maar dat bleef beperkt. Tot 1994. In dat jaar werd alles anders. De kiezers begonnen massaal van partij te wisselen (de zwevende kiezer). In één klap kwamen 34 zetels bij andere partijen terecht. Dat was twee keer zoveel als gemiddeld in de jaren daarvoor. De kiezers waren losgeslagen van hun traditionele volkspartijen. Positiever geformuleerd: de kiezer was geëmancipeerd en begon te kiezen.

Vanaf 1994 zou deze trend doorzetten. In 2002 wisselden 46 zetels van eigenaar, in 2023 zelfs 54. De individualisering had tot een afname van de partijloyaliteit geleid. De kiezer was kieskeurig geworden. De verbijstering bij de twee volkspartijen was groot. In 1994 ging het CDA dramatisch onderuit, in 2002 de PvdA. Ze wisten niet wat hun overkwam en raakten in paniek. Het vertrouwen dat zo lang vanzelfsprekend was geweest, was verdwenen. Het respect voor de politicus erodeerde: kiezers hadden niet langer het gevoel dat politici boven hen verheven waren. Ook zouden ze niet meer voor hun belangen opkomen.

In de gesprekken met Elco Brinkman en Ad Melkert klinkt

nog steeds verbijstering door. Ze zoeken ook anno 2024 nog naar woorden om te verklaren wat er in 1994 en 2002 is gebeurd. Ook om te omschrijven wat ze eventueel zelf verkeerd hebben gedaan. Ze voelden zich echter vooral het slachtoffer van een ontwikkeling waar ze geen grip op kregen. Brinkman is nog steeds cynisch over de manier waarop zijn partij hem losliet in een moeilijke overgangstijd. Melkert herinnert zich hoe hij tevergeefs zocht naar het juiste antwoord op het populisme van Pim Fortuyn.

Brinkman en Melkert leken op elkaar. Opgegroeid in het verzuilde Nederland hadden ze zich op een traditionele manier in hun partij omhooggewerkt. Ze waren groot geworden onder de vleugels van Lubbers en Kok. Besturen zat in hun DNA. Ze waren ambitieus, voelden zich verantwoordelijk en wilden de macht hebben. Maar ze misten het 'charisma' en vooral het gezag van hun voorgangers. De kiezer kon na de ontzuiling ontevreden en deloyaal zijn en daaraan uitdrukking geven in het stemlokaal. Vroeger kregen politiek leiders bij verkiezingen een mandaat. Nu werden ze afgerekend op het beleid van hun partij en de manier waarop ze als persoon in de media overkwamen.

Na de electorale klap van 1994 en 2002 probeerden CDA en PvdA zich ideologisch te heroriënteren. Bij het wetenschappelijk bureau van het CDA ontwikkelde Jan Peter Balkenende met Ab Klink een nieuwe politieke agenda. Met als speerpunten een hervorming van de verzorgingsstaat en een normen-en-waardencampagne. Traditioneel christelijk ethische kwesties, zoals verzet tegen abortus en euthanasie, verdwenen naar de achtergrond.

De PvdA nam na 2002 afstand van de paarse jaren met de VVD en D66. De privatisering en de marktwerking waren volgens de sociaaldemocraten bij nader inzien doorgeschoten.

Wouter Bos probeerde de partij weer wat meer rode kleur te geven. Het kapitalisme was volgens hem een ontketend monster geworden. Op sociaal-cultureel gebied toonde de PvdA meer begrip voor de problemen rond immigratie en integratie.

Balkenende en Bos slaagden erin de electorale neergang van hun partij te vertragen en onderliggende ontwikkelingen te maskeren. De CDA'er kwam verrassend bovendrijven na een machtsstrijd in zijn partij. Daarna werd hij het 'redelijke alternatief' voor mensen die ontevreden waren over Paars, maar niet op de excentrieke Pim Fortuyn wilden stemmen. Na de moord op Fortuyn, negen dagen voor de verkiezingen, werd Balkenende naar de macht gekatapulteerd. Hij werd gezien als een baken van stabiliteit.

Bij het CDA kwam het herstel pas na acht jaar, bij de PvdA al na acht maanden. De val van het eerste kabinet-Balkenende in 2003 maakte een snelle doorstart mogelijk. De onvrede over de sociaaldemocraten verdween toen Wouter Bos zich profileerde als een mediagenieke politicus, die luisterde naar de kiezer en pragmatisch in de wereld stond: 'Ik wil gewoon dat mensen het wat beter krijgen.'

De carrières van Balkenende en Bos waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. Beiden houden tot op de dag van vandaag vol dat er tussen hen geen persoonlijke animositeit was. Maar de samenwerking verliep allesbehalve soepel. Legendarisch werd de uithaal van Balkenende in de campagne van 2006: 'U draait en u bent niet eerlijk.' Bos vindt nog steeds dat het CDA te ver ging, omdat middenpartijen elkaar niet moeten verketteren.

Na de verkiezingen van 2006 leken CDA en PvdA op elkaar aangewezen om een kabinet te vormen. De ambitie was groot: ze wilden een einde maken aan de polarisatie in de samenleving, die in het voordeel van de populisten zou zijn. Ver-

binding werd het kernwoord. Maar juist het gebrek aan onderlinge verbondenheid brak de coalitie op: ze vochten elkaar de tent uit. De val van het kabinet over de kwestie Uruzgan maakte definitief een eind aan het tijdperk waarin CDA en PvdA het samen voor het zeggen hadden. In de gesprekken met Balkenende, Bos en Verhagen over die tijd lopen de emoties nog steeds hoog op.

Het gevoel van kiezers dat ze niet meer vertegenwoordigd werden, speelde populistische partijen in de kaart. Dat gebeurde voor het eerst bij Pim Fortuyn, later bij Geert Wilders. De populisten eigenden zich het begrip 'volk' toe. De corrupte elite van politiek leiders en bestuurders zou tegenover het 'goede volk' staan. Wie precies bij het goede volk hoorde, bleef onduidelijk. Wilders sprak over 'de gewone, fatsoenlijke, nette Nederlander', die luisterden naar de namen Henk en Ingrid.

Na de Fortuyn-revolte werd zichtbaar dat er twee scheidslijnen waren in de Nederlandse politiek: de sociaal-economische discussie hoe de verzorgingsstaat eruit moest zien, en het in culturele termen gedefinieerde conflict over de multiculturele samenleving, de islam en de nationale identiteit. Het CDA en de PvdA bleven met dat laatste thema worstelen. Bij het CDA resulteerde dat in een samenwerking met de PVV, die de partij zou splijten. De PvdA begon aan een langdurige zoektocht naar een genuanceerd standpunt, waar de partij nooit helemaal uitkwam.

De neergang voltrok zich als een tweetrapsraket. In 2010 werd het CDA electoraal opnieuw hard geraakt. Onder Balkenende had de partij veel kiezers rechts van het midden naar zich toe getrokken. Na acht jaar was zijn hervormingsagenda uitgeput en de normen-en-waardencampagne in de vergetelheid geraakt. Een fletse Balkenende was kansloos tegen de VVD, die onder Mark Rutte in rustig vaarwater was gekomen. Voor

veel kiezers was het een kleine stap van het CDA naar de VVD. Balkenende leed een nederlaag die vergelijkbaar was met die van Brinkman.

De PvdA deed het beter toen Diederik Samsom na een enorme eindsprint 38 zetels haalde in 2012, maar het was uitstel van executie. Ook de sociaaldemocraten werden voor de tweede keer vol geraakt. Na een kabinet met de VVD dat forse bezuinigingen combineerde met ingrijpende hervormingen leed de partij in 2017 de moeder aller nederlagen: een verlies van 29 zetels. Nog nooit had een partij zo veel kiezers verloren. Samsom was toen al van het politieke toneel verdwenen, na zijn nederlaag in de lijsttrekkersstrijd tegen Lodewijk Asscher.

CDA en PvdA hadden van de eerste verkiezingsnederlaag geleerd dat de partij moest worden gedemocratiseerd. Als de leden meer invloed hadden, kon het geluid van de kiezer beter doordringen. En het zou een eind kunnen maken aan het teruglopen van het ledenaantal, dat funest was voor een volkspartij. Bij de PvdA leidde het tot de verkiezing van de lijsttrekker door de leden. Het CDA voerde in dat de leden – net als bij de PvdA – een oordeel mochten vellen over een mogelijke regeringscoalitie.

De ironie wil dat beide democratische vernieuwingen een bijzondere rol speelden bij de val van de volkspartijen. Niet dat die democratisering er de oorzaak van was, verre van dat, maar het legde pijnlijk bloot hoe CDA en PvdA implodeerden. Het CDA raakte hopeloos verdeeld tijdens een ledencongres in Arnhem over de samenwerking met de PVV van Geert Wilders. Het leverde legendarische beelden op van een partij in doodsnood. Maxime Verhagen kijkt er met gemengde gevoelens op terug. Hij is nog steeds trots dat partijleden konden zeggen wat ze wilden, maar erkent dat de beeldvorming desastreus was.